

УДК 81'42

Ю. В. Датченко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ЕТНОСИМВОЛ ВЕЛИКОДНЬОГО ЯЙЦЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВНО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

Проаналізовано роль етносимволу «писанка» як виразника українського народного світогляду, культури, вірувань і традицій. Комплексно розглянуто мовний образ великоднього яйця в етнографічних текстах, у яких опосередковано відображена ментальність народу. Змодельовано типовий стереотип «писанки» в українській мовній картині світу, з'ясовано, що мовний образ великоднього яйця має складну систему характеристик.

Ключові слова: етносимвол, мовна картина світу, обряд, ритуал.

Датченко Ю. В. Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара. **ЭТНОСИМВОЛ ПАСХАЛЬНОГО ЯЙЦА В УКРАИНСКОМ КУЛЬТУРНО-ЯЗЫКОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ**

Проанализирована роль этносимвола «писанка» как выразителя украинского народного мировоззрения, культуры, верований и традиций. Комплексно рассмотрен языковой образ «пасхального яйца» в этнографических текстах, в которых отражена ментальность народа. Смоделирован типичный стереотип «писанки» в украинской языковой картине мира. Определено, что языковой образ пасхального яйца имеет сложную систему характеристик.

Ключевые слова: этносимвол, языковая картина мира, обряд, ритуал.

Datchenko Yu. V. Oles Honchar Dnipropetrovsk National University. **ETHNOSYMBOL OF EASTER EGGS IN UKRAINIAN LINGUISTIC AND CULTURAL SPACE**

The article analyzes the role of ethnosymbol «Easter egg» as an expression of Ukrainian national ideology, culture, beliefs and traditions. Studying ceremonial units in ethno-linguistic aspect that reveals new aspects of ritual marks' semantics (objects, names, actions), areal variation in linguistic and extra-linguistic phenomena, specifics of synonyms is relevant and important. The language image of «Easter egg» complex is considered in ethnographic texts, where the mentality of the people is reflected. Working on ancient sources and folk legends, the researchers emphasize that the Easter egg has changed in the times of Christianity, has acquired a new meaning and new symbols, has become a symbol of joy and faith in Christ's resurrection, of forgiveness, the joy of the universe, and the symbol of Easter. Simulating typical stereotype of «Easter eggs» in the Ukrainian language picture of the world, it appears that Easter egg reflected symbol of the sun, the world's beginning, soul, life, fertility, wealth, healing agent. The article revealed that the language image of Easter eggs is a complex system that has characteristics of a positive assessment of Ukrainian language world.

Keywords: ethnosymbol, language world, rite, ritual.

Datchenko Yu. V. Oles Honchar Dnipropetrovsk National University. **ETNOSYMBOL OF EASTER EGGS IN UKRAINIAN LINGUISTIC AND CULTURAL SPACE**

The article analyzes the role of ethnosymbol «Easter egg» as an expression of Ukrainian national ideology, culture, beliefs and traditions. Studying ceremonial units in ethno-linguistic aspect that reveals new aspects of ritual marks' semantics (objects, names, actions), areal variation in linguistic and extra-linguistic phenomena, specifics of synonyms is relevant and important. The language image of «Easter egg» Complex is considered in ethnographic texts, where the mentality of the people is reflected. Working on ancient sources and folk legends, the researchers emphasize that the Easter egg has changed in the times of Christianity, has acquired a new meaning and new symbols, has become a symbol of joy and faith in Christ's resurrection, of forgiveness, the joy of the universe, and the symbol of Easter. Simulating typical stereotype of «Easter eggs» in the Ukrainian language picture of the world, it appears that Easter egg reflected symbol of the sun, the world's beginning, soul, life, fertility, wealth, healing agent. The article revealed that the language image of Easter eggs is a complex system that has characteristics of a positive assessment of Ukrainian language world.

Keywords: ethnosymbol, language world, rite, ritual.

На сучасному етапі культурно марковані лексичні одиниці досліджують у межах етнолінгвістичного, лінгвокультурологічного й контрастивного напрямків,

кожний з яких має різні підходи до вивчення лексем. Зв'язки між мовними і культурними явищами потребують опрацювання з погляду етнолінгвістики, що орієнтує дослідника вивчати «співвідношення і зв'язок мови та духовної культури, мови й народного менталітету, мови й народної творчості, а також їхньої взаємозалежності» [10, с. 27]. Вивчення даного матеріалу з такого погляду допомагає визначити «коди культури», серед яких виділяють соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний [5, с. 79].

Специфіка українського народу, умов його життя й особливостей світорозуміння, загальна картина соціальних стереотипів знаходять відображення в мовних одиницях, які відтворюють культурні реалії глибокої давнини. Особливості етнографічного шару лексики дають можливість виявити найглибші сторони її семантики, що має велике значення для етимології, історії мови й самого народу. Аналіз етнографічної лексики дає можливість зробити певні висновки щодо витоків матеріальної і духовної культури народу, оскільки в ній сконцентровано уявлення і світосприйняття пращурів.

В українському мовознавстві ідеї й методи етнолінгвістики було втілено в дослідженнях весільного обряду (П. Романюк, М. Бігусяк, В. Дроботенко, І. Магрицька, Бондарчук), породільного обряду (Н. Гаврилюк, М. Бігусяк, В. Дроботенко), поховально-поминального обрядового комплексу (В. Конобродська), календарних обрядів і їх елементів (Г. Аркушин, Н. Хобзей, К. Глуховцева, Т. Помінчук, М. Шарапа, М. Філіпчук), явищ і об'єктів міфологічної й демонологічної сфери (Н. Хобзей, П. Гриценко, Л. Скрильнікова), народних уявлень про навколишню дійсність (О. Могила), народної медицини й лікувальної магії (Я. Вакалюк, В. Мойсієнко, В. Конобродська, М. Никончук) тощо.

Проблеми вивчення національної специфіки великодньої обрядовості, а також етносимволів, що її відбивають, на сьогодні залишаються недостатньо розробленими. Вивчення обрядових одиниць в етнолінгвістичному плані, яке розкриває нові аспекти семантики обрядових знаків (предмета, назви, дії тощо), є **актуальним** і важливим завданням. Неопрацьованими лишаються проблеми національно-мовної специфіки обрядових великодніх найменувань, виявлення обрядової, культурної конотації загальноновживаних лексем, символів, вивчення генези обрядової лексико-семантичної структури, її ролі у формуванні мовної картини світу. До цього часу залишається невивченою лексика оздоблення великодніх писанок в Україні, хоча мовний матеріал є дуже давнім, широко розвиненим. Увібравши найбільш архаїчні елементи, лексика є дуже цінною з наукової точки зору.

Мета дослідження – проаналізувати етносимвол великоднього яйця в українському народному світогляді, культурі, віруваннях, традиціях, обрядах. Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**: 1) з'ясувати основи обряду в етнографічному й лінгвокультурологічному аспектах; 2) виявити символічне значення яєць і писанок в обрядах на основі систематизації інформації з етнографічних джерел, наукових праць, енциклопедій, словників української мови.

Дослідник культурології В. Пивоев зазначає, що ритуал і обряд є основою свята [7, с. 160]. Ритуал є своєрідним засобом передачі міфологічних, духовних цінностей, що має встановлений, традиційний порядок дій, церемонію, наповнену символічним змістом, що сприяє духовно-енергетичному впливу на світ. Обряд – це соціально оформлений і обставлений ритуал, що є технологічною схемою обряду. Міфологічний обряд – це час повернення до днів «творіння», він має мету відновити силу й енергію, активізувати процеси існування, які уповільнили свій рух [Там само, с. 160]. В. В. Жайворонок писав, що обряд – це «сукупність установлених звичаєм (або церквою) дій, пов'язаних із побутовими традиціями або з

виконанням релігійних настанов; старовинні обряди пов'язані з релігійним світоглядом і культом первісної людини» [2, с. 409]. Науковець твердить, що кожний звичай, що часто повторюється, перетворюється в обряд; багато з них породжено стародавніми віруваннями, тому в обрядах присутній магічний (ритуальний) елемент. Так, обряди врегульовують етнічні зв'язки, беруть участь у зберіганні й подальшій передачі культурного досвіду народу, виконують функцію відображення особливостей етносу, життєвого укладу, форм спілкування людей, основних параметрів матеріальної і духовної культури, у тому числі мовної. Традиційні свята та обряди – це засіб спілкування людини з природою і умова життєдіяльності та гармонійного розвитку суспільства. Етнічне найкраще зберігається в побутовій і святково-обрядовій культурі, яка є вираженням основних сфер діяльності народу. Специфіка обрядової ситуації зумовлена зв'язком адресанта й адресата. Обряд будується не лише на спілкуванні типу людина – людина, а й людина – стихійні сили природи, духи, Бог [11].

За розвідками С. Килимника, в основі Великоднього обрядового комплексу в Україні лежать наступні дії й епізоди: 1) Великодню передувала Вербна неділя (освячення верби, символіка верби); 2) Страсний тиждень – період активної підготовки до свята (прибирання хати, польові роботи); 3) Чистий четвер (купання); 4) писання писанок, випікання пасок; 5) готування м'ясних страв, підготовка святкового вбрання для родини; 6) Великодня ніч – відвідування церкви, запалення великоднього вогню, освячення кошиків; 7) розговіни, христосування; 8) ігри з писанками, прив'язування колодки; 9) «Обливаний понеділок»; 10) «Проводи» – поминання покійників [3, с. 5–229]. Великодні свята включали народні гуляння: хороводи (ходіння по колу як символ руху Сонця по небу), катання на гойдалках і дошках (підняття вгору – магічне дійство, що забезпечує ріст усієї зелені), обливання водою (очишувальний обряд). Як бачимо, Великодній обрядовий цикл був насиченим і складним. Підготовка до свята і святкування «допомагало народу усвідомити, відчутти себе єдиним, утвердитися в своїй самотності, своєрідності, цінності. Молодь знайомила з духовними цінностями, традиціями свого народу, відбувався обмін досвідом, знаннями» [7, с. 161].

Одним із головних складових весняного обряду було писання писанок. Українська писанка має витоки з художньої творчості первісного суспільства, коли сформувалася орнаментика й символіка оздоблення яйця. Процес розписування яєць був суворо регламентований. «Вся робота виконувалася у тиші, з молитвами і в доброму настрої. Сама технологія створення писанки полягала у послідовному зануренні яйця в різні барвники (від темного до світлого) і в нанесенні орнаменту розтопленим воском за допомогою металевої трубочки. Потрібний для орнаменту колір зберігався під шаром воску. Сюжети і види орнаменту були дуже різноманітні, дуже відрізняючись за регіонами України. Антропоморфні, зооморфні і рослинні зображення нерідко були справжніми витворами мистецтва» [1, с. 27–29]. У різних регіонах України існували звичаї, пов'язані з фарбованими яйцями. Ритуал оздоблення і використання писанок в українському мовно-культурному просторі є джерелом для дослідження.

Вагомою складовою етнолінгвістичної джерельної бази, яка відображає культурно значущу інформацію, є обрядова лексика, яка називає семіотично (культурно) значимі реалії – ритуальні предмети, дійових осіб, дії, властивості, функції, відношення [9, с. 215–216]. Оскільки обрядова лексика є складовою частиною мови, то вона підпорядковується властивим даній мові закономірностям формальної і семантичної організації лексики, способам номінації тощо. Обрядова лексика функціонує у сфері культури (обряду), а значить, співвідноситься з іншими елементами семіотичної мови культури й культурних текстів –

акціональним, предметним, персонажним, локативним, часовим кодами обряду; і нарівні з ними подібна лексика є носієм культурної семантики і знакової функції. До обрядової лексики належить етносимвол «писанка», який український етнолінгвіст В. Жайворонок трактує як «розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце; розписується різноманітним орнаментом – геометричним, рослинним, тваринним; кожен колір у писанковому розписі має власну символіку; розписане яйце символізує джерело життя, усього живого; звичай розмальовувати писанки походить ще з дохристиянських часів; здавна писанки наділялися охоронними властивостями» [2, с. 450–451].

Дослідник українських народних звичаїв С. Килимник твердить, що «візерунки на писанках мали алегоричний та умовний анімалістичний зміст і відповідали цілком синкретичним іграм-молитвам на святі весни – гаївкам-веснянкам та хлоп'ячим колективним іграм, рівно ж, як й іншим звичаям-ритуалам» [3, с. 176]. Опрацьовуючи давні джерела і народні легенди, дослідник наголошує, що писанка зазнала змін за часів християнства, набула нового значення й нової символіки, стала «символом радості й віри у Воскресіння Христа, як символ всепрощення, вселення радості» [Там само, с. 180].

Польський етнолінгвіст Ян Адамовський у роботі про символіку великоднього яйця в польській мові зазначив, що яйце – найважливіший культурний атрибут польських пасхальних свят – є символом світу. Автор з'ясовує смисл писанок, аналізуючи спосіб їх використання під час свят, географічне диференціювання і функції у великодній обрядовості (подарунок, забава, залицяння, лікувальна справа). Опрацьовуючи історію малювання яєць у польській народній культурі, дослідник наводить народні легенди про походження писанок і вважає первинним сенсом яйця символ світу і початку [13].

Описуючи традиції й історію походження звичаю готувати писанки, С. Кульжинський зазначав, що у слов'ян шанування яйця й писанки було надзвичайно поширеним і відбилося в обрядах й у мові [6, с. 38]. За його спостереженнями, в слов'янських віруваннях яйце мало кілька основних символічних значень, серед яких найголовнішим є **символ сонця**. Досліджуючи народні казки, вчений наводить приклади з казок, де бідний чоловік отримав у дарунок качку, яка знесла йому яйце-самоцвіт, що світило в темряві. У народній загадці про рік тиждень уподібнюється гнізду, в якому лежать сім яєць чорних (ночі) і сім білих (дні), варіант цієї ж загадки уподібнює неділю червоному яйцю: «*Дуб-дуб довговік, на ньому дванадцять гілляв, на кожній по чотири гнізда, в кожному – по сім яєць, шість простих, а сьоме – червоненьке*» – у вигляді яєць показані дні тижня [6, с. 38]. Повний рік є завершеним колом, що має початок і кінець, і несе в собі ідею цілісності й циклічності.

Символ **першопочатку** можна знайти у легендах і казках, проаналізованих у розвідці М. Сумцова «Писанки». Вчений наводить перекази про походження світу, утвореного з яйця, яке розкололося, а з нього витекло сім річок, які оросили землю, що зазеленіла й дала квіти й плоди [8, с. 25].

Про ототожнення **душі** й яйця свідчать народні повір'я й казки, в яких мертва царівна оживає, лишень розбивається яйце, в якому була її душа. Народна казка, в якій Кошій Безсмертний гине, тільки-но було знищено яйце, в якому захована душа, свідчить про смерть зимового періоду й воскресіння життя й радості [6, с. 39].

С. К. Кульжинський доводить, що слов'яни мали традиції, пов'язані з яйцем, за допомогою яких відбувалося спілкування з померлими. Яйце як символ **сили життя** мало чудодійну силу й давало померлим можливість оживати на певний час [Там само, с. 39]. Відображення такого символу дослідник вбачає в обряді «христосування» з покійниками на поминальний тиждень.

Символ *родючості*, що втілює яйце, можна вбачати в багатьох обрядодіях слов'ян. С. Кульжинський наводить перелік звичаїв, що були описані М. Сумцовим, О. Ястребовим, зокрема: на свято Пасхи у зерна пшениці, що призначалися для посіву, заривали яйце; під час посіву коноплі розкидали по полю шкарлупи яєць; у день Вознесіння на житньому полі підкидали вгору червоні яйця, щоб стебла росли високими [Там само, с. 39]. Дослідник вбачає в таких звичаях принесення яйця (символу сонця) в жертву його небесному праобразу. Сучасний науковець Л. Костенко, що здійснила аналіз польових записів народних звичаїв та обрядів північних районів Київщини, Чернігівщини та Сумщини на початку ХХІ ст., пов'язаних із яйцем і писанками, зазначила, що магичних якостей надавали великодньому яйцю шляхом фарбування та розпису. Найбільше яєць фарбували у червоний колір, який символізував плідність усього живого. На писанках малювали символи рослинного і тваринного світу. На Лівобережному Поліссі це були «ружі», «маківки», «кручені паничі», «огірочки», «рибки», «бджілки» тощо. «За допомогою великодніх писанок намагалися вплинути на примноження природи. Зокрема, писанку з “рибками” брали на риболовлю, щоб мати багатий улов, писанку з “бджілкою” клали під вулик, щоб плодилися бджоли. Аби вплинути на плідність природи з крашанками та писанками виконували і такі магичні дії: цокання, качання, підкидання догори» [4, с. 39–42].

Як символ *багатства* яйце виступає у багатьох народних казках, зокрема у казці «Яйце-райце», в якій оповідається про велике господарство, що вмістилося в яйці. У казці про «Яйце-бильце» теж є відомість про те, що в ньому містяться гроші, господарські тварини, багатство [6, с. 40].

Писанка вважалася важливим символом *охорони* від різних стихійних лих, зокрема від пожежі. Так, М. Сумцов описав кілька звичаїв: перші освячені крашанки зберігали в хаті; писанку кидали у вогонь під час пожежі із метою потушити полум'я; яйце перекидають через дах, щоб блискавка не поцілила в хату [8, с. 24]. Крім того, писанку наділяли властивостями охороняти від хижих і шкідливих тварин (вовків, мишей), від зурочень [12, с. 6]. Як оберег для худоби писанку підвішували в хліві, клали в гніздо квочки або біля вулика з бджолами, підсипали товчену фарбовану шкарлупу в корм домашнім птахам [1, с. 27].

Наділялася писанка властивостями давати людям *красу, здоров'я, силу*, зокрема дослідники наводять звичай: після відвідування церкви, перед розговінням члени родини вмивалися з миски, в якій були писанки, – це мусило забезпечити здоров'я і красу. Дівчата зберігали яйце, з яким вмивалися, «щоб бути завжди гарною». Писанки вміщували у Красному кутку і зберігали до наступного Великодня [Там само, с. 27]. Поширені були також ігри з яйцями: катання їх з гірки, спеціального лотка, з рушників тощо.

Отже, в етнографічних текстах, казках, словниках української культури спостерігаємо, що етносимвол великоднього яйця опосередковано відображає ментальність народу, відбиває символічні значення в українській мовній картині світу, як-от: сонця, першопочатку, душі, родючості, багатства, здоров'я, краси, сили, оберегу від стихійних лих, від хижих і шкідливих тварин, зурочень тощо.

Перспективним є вивчення функціонального призначення писанок у великодній обрядовості, оскільки це дасть можливість розкрити й увести в науковий обіг етнолексику, пов'язану зі святковими традиціями. Потребує подальшого опрацювання номінативна й знакова системи писанки в етнолінгвістичному, когнітивному й семіологічному аспектах.

Бібліографічні посилання

1. **Великдень в Україні**: Нариси про Великодні свята з народними піснями. – К. : Освіта, 1993. – 132 с.
2. **Жайворонок В. В.** Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – С. 450–451.
3. **Килимник С.** Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : [у 3 кн., 6 т.] / С. Килимник. – Факс. вид. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 528 с.
4. **Костенко Л.** Яйце у весняно-літніх звичаях та обрядах / Л. Костенко // Відлуння віків. – 2008. – № 1 (9). – С. 39–42.
5. **Красных В. В.** Предметный код культуры в русском культурном пространстве / В. В. Красных // Русистика на пороге XXI в. : проблемы и перспективы. – М., 2003. – С. 146–148.
6. **Кульжинский С. К.** Описание коллекции народных писанок / С. К. Кульжинский ; предисл. В. А. Мокляка. – Харьков : САГА, 2011. – 179 с.
7. **Пивоев В. М.** Философия культуры : учеб. пособие для вузов / В. М. Пивоев. – М. : Гадеамус, 2009. – 427 с.
8. **Сумцов Н.** Писанки / Н. Ф. Сумцов. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1891. – 49 с.
9. **Толстая С. М.** Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры / С. М. Толстая // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской культуры: источники и методы. – М., 1989. – С. 215–229.
10. **Толстой Н. И.** Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 509 с.
11. **Филатова В. Ф.** Обряд и обрядовая лексика в этнолингвосомиотическом аспекте [Электронный ресурс] / В. Ф. Филатова. – Режим доступа : <http://cheloveknauka.com/obyad-i-obyadovaya-leksika-v-etnolingvosemioticheskom-aspekte>.
12. **Ястребов В.** Несколько слов о писанках / В. Ястребов // Киевская старина. – Т. XLIX. Апрель, 1895. Отдел II-й. – С. 5–8.
13. **Jan Adamowski.** O symbolice wielkanocnego jajka / J. Adamowski // Twórczość udowa : kwartalnik Stowarzyszenia Twórców Ludowych. – 1992, R. 7, nr. 1–2. – S. 38–40.

Надійшла до редколегії 19.02.16

УДК 81'373.2:82-17

С. Е. Дворянчикова

Киевский национальный университет технологий и дизайна

ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА ПРЕДСТАВЛЕНИЯ КОМИЧЕСКОГО В ТЕОРИИ ЛИТЕРАТУРНОЙ ОНОМАСТИКИ

Освещена проблема представления комического в теории литературной ономастики, или поэтонимологии, предпринята попытка обобщить и систематизировать информацию, на которую целесообразно опираться филологу при изучении данного комплексного явления. Рассмотрены теоретические основания исследования комического как эстетического, социального и речевого феномена, освещена история и современное состояние изучения смешного, созданного языковыми средствами, в лингвистике.

Ключевые слова: вербализация, классификация, комическое, поэтонимология, эстетическая категория.